

ISKAPANJE RANOSREDNJOVJEKOVNE CRKVE SV. MARIJE U TROGIRU

Otkada su godine 1883. otkriveni i objelodanjeni ostaci crkvice sv. Uršule u Zadru, a pogotovo otkada je četiri godine poslije toga (1887) Jackson po prvi put upozorio na sličnu, ali mnogo bolje sačuvanu crkvu sv. Trojice u Splitu, spominje se vrlo često na stranicama arheoloških i historijsko-umjetničkih radova vrlo zanimljivi oblik ranosrednjovjekovne crkvene arhitekture u Dalmaciji koji karakterizira tlocrt šesterolista (»hexachora«).

Spomenute dvije građevine (pogotovu crkva sv. Trojice koja pripada među najbolje sačuvane ranosrednjovjekovne spomenike) smatrane su primjerima tzv. »slobodnih oblika« starohrvatske arhitekture.

Arheološkim istraživanjima posljednjih decenija, naročito iskapanjima S. Gunjače u Pridrazi (1940, 1951), u Brnazima (1947–8) i u Kašiću (1955) znatno je, međutim, povećan broj otkrivenih spomenika istoga oblika. Ta me je okolnost navela da pristupim reviziji dosadašnjih zaključaka o spontanim, slobodnim oblicima starohrvatskog graditeljstva i da skupnom obradom crkvice šesterolisnog tlocrta pokušam dokazati postojanje jednog jasno određenog građevnog tipa u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji.¹

Prilikom toga rada na obradi šesteroapsidnih građevina ukazala se potreba istraživanja i jednog objekta u Trogiru za koji je bilo poznato da pripada istome tipu. To je crkvice sv. Marije na trgu koja je u izvorima zbog svog položaja najčešće nazvana »s. Maria de Platea«.

S dotacijama Rektorata Sveučilišta u Zagrebu i Urbanističkog biroa u Splitu pristupio sam u svibnju 1957. g. iskapanju u vrtu župske zgrade koji je u izvorima bio tačno označen kao područje porušene šesteroapsidne crkve.

Istraživanje se povremeno nastavljalo do 1959. g. Nakon otkrivanja zidova poduzeti su radovi na zaštiti i uređenju pronađenih ostataka, izvršeni sredstvima Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture. Stoga sam izvještaj o konzervaciji objekta i prijedlog za njegovo konačno uređenje namijenio

¹ Šesterolisni tip u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji (disertacija, prihvaćena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 1958).

Zborniku Saveznog instituta (XIII-1962). Kako tom izvještaju prethodi samo kratki osvrt na arheološke rezultate, to arheološki izvještaj dajem na ovom mjestu.²

I IZVORI I PODACI O CRKVI PRIJE ISKAPANJA

Prije arheoloških istraživanja bili su na raspolaganju neki podaci o crkvi koji se mogu svrstati uglavnom u pet grupa:

a) *Najstariji podaci iz srednjovjekovnih dokumenata* većinom su vrlo kratki i oskudni, a datiraju od 13. st. nadalje. U zapisima pisarne trogirске općine koje je sabrao i objelodanio M. Barada spominje se vrlo često, počevši od 1263. g. i crkva sv. Marije.³ Pri tome se podaci najviše odnose na zemlju (»*terram sancte Marie de Platea*«)⁴ dok, su i sami dokumenti vrlo često sastavljeni u crkvi sv. Marije (*factum in ecclesia s. Marie*).⁵ Ponekad su isprave bile pisane ispred crkve (»*ante ecclesiam s. Marie*«),⁶ a ponekad i kod nje (*iuxta ecclesiam s. Marie*).⁷ Katkada se crkva spominje i pod imenom »s. Marina«.⁸

Ranije publicirani zbornici isprava sadržavaju također pokoji podatak o crkvi. Među njima isprava iz 1320. g. izdata u Avignonu, izričito spominje crkvu »*beatae Mariae de platea*«.⁹

b) *opisi crkve* koji datiraju od 17. st. pa do rušenja sredinom 19. st. daju mnogo važnije podatke. Među njima prvi je Luciusov opis iz 1673.¹⁰ Lucius je uočio veliku starost crkvice koju zove »*Madonna della Piazza*«, smatrajući je po načinu gradnje ipak kasnijom od crkve sv. Martina (sv. Barbare). Spominje portik na zapadnoj strani koji je spajao crkvicu s ložom, kasnije preuređen za crkvu sv. Sebastijana, i ulaz po sredini zapadne apside.

U Andreisovu opisu crkva se također naziva »s. Maria de Piazza«¹¹ Spominje se njezina velika starost, okrugli oblik i četiri oltara od kojih je jedan posvećen uzasašću, dugi sv. Jerolimu (od kamena i ukrašen skulpturama), a ostala dva sv. Mariji i sv. Luciji.

U biskupskoj vizitaciji Manole iz 1756. opisuje se stanje u crkvi koja se naziva »*Madonnina*« ili »*ecclesia B. M. Virginis de Platea*«.¹² Spominje se njena velika starost, okrugli oblik i dva oltara u unutrašnjosti.

Najvažniji opis crkvice datira iz 1833. g., dvadesetak godina prije nego što je zgrada porušena. Nalazi se u popisu crkvice u Trogiru, koji je pronašao

² Sam zahvat na šesteroapsidnoj crkvi prvi put je zabilježen u članku J. Masarovića, Doprinos Urbanističkog biroa proučavanju i zaštiti graditeljskog naslijeđa u Dalmaciji, Urbs, Split, 1957, str. 54, 60.

³ Barada M., Trogirski spomenici, zapisci pisarne općine trogirске, I, Zagreb, 1950, str. 14.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. str. 25, 33, 113, 185, 245.

⁶ Ibid. str. 21, 119

⁷ Ibid. str. 70, 82

⁸ Ibid. str. 69, 81

⁹ Smičiklas T., Codex diplomaticus, VIII, str. 560.

¹⁰ Lucius, Memorie istoriche di Tragurio, Venezia, 1673, str. 493.

¹¹ Andreis P., Storia della città di Traù, Split, 1908, str. 308.

¹² Didaci Manole episcopi traguriensis, visitatio de anno 1765. Kaptolski arhiv u Splitu.

U. Krisomali.¹³ U poglavlju o crkvi sv. Marije »de Platea« izričito se spominje srednja velika kupola koja strši nad manjima. Zbog velike trošnosti preporučuje se rušenje građevine.

c) *Najstariji crtež* crkve sačuvan je u prvom katastarskom planu Trogira iz 1830. g. (sl. 1) Na položaju opatskog vrta uz jugoistočni ugao trga ucertana je neposredno istočno od crkve sv. Sebastijana građevina šesterolisnog tlocrta, vanjskog promjera oko 10 m.

d) *Tradicija* o izgledu crkve prije rušenja i danas vrlo je jaka u Trogiru. Mnogi stariji građani čuli su od neposrednih očevidaca da je crkva sv. Marija bila okrugla, presvođena kupolom i polukupolicama.

e) *Novija historiografija* sadržava neke podatke o crkvi uglavnom na temelju ranijih izvora, starog katastarskog plana i predaje.

Eitelberger smatra crkvicu sv. Marije bizantinskom građevinom kupolnog tipa.¹⁴ Neki ornamentalni dijelovi koje je vidio uvjeravaju ga da je građevina bila vrlo rano sagrađena.

Jackson drži da je crkvica sv. Marije najstarija građevina u Trogiru te je datira u 8. st.¹⁵ Preuzimajući kao i Eitelberger podatke od Luciusa, spominje adaptaciju njena zapadnog portika za crkvu sv. Sebastijana. Navodi kako je lično razgovarao s očevidcem koji se sjeća dobro sačuvane kupole.

Kasniji autori samo ukratko spominju crkvu na temelju ranije literature i izvora, a ne daju u biti nikakve nove podatke. Jedino Dyggve u svojoj komparativnoj tabli centralnih građevina u Dalmaciji donosi tlocrt sv. Marije, izraden shematski na temelju oblika u katastarskom planu iz 1830. g.¹⁶ U »Arhivu Dyggve« u Splitu nalaze se također bilješke i skice o crkvi koju je Dyggve studirao na temelju izvora, ali nije stigao da izvrši arheološki zahvat.¹⁷

II ISTRAŽIVANJA 1957-1959.

Iskapanja 1957.

Svibnja 1957. započeta su iskapanja u vrtu župske zgrade u Trogiru. Trebalo je da ona ne samo upotpune podatke o šesteroapsidnim crkvicama u Dalmaciji za posebnu tipološku raspravu nego i da budu prvi poduzeti rad na obradi predromaničke arhitekture Trogira koju je na sebe preuzeo Odjel za povijest graditeljstva Urbanističkog biroa u sklopu široke akcije Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture na proučavanju trogirskih spomenika.

¹³ »Crkvica sv. Marije de Platea je odmah uz toranj sata. Veoma je stara, ima više stoljeća da je sagrađena. Kako je sazidana s kupolama, srednja najveća kupola koja strši nad drugima i nad njima počiva, u vrlo lošem je stanju. Trebalo bi tu kupolu srušiti radi sigurnosti osoba koje svaki čas onuda prolaze. I iz te crkvice trebalo bi izvaditi sve ostatke oltara i slika da ne budu profanirani. Kad bi se crkvica pretvorila u kuću za stanovanje, trebalo bi svakako dati joj i drugi oblik da ne bi podsjećala vjernike da je sveto mjesto pretvoreno u profano«. (Krisomali U., Pavao Klement Miošić, biskup splitsko-makarski jednog solinski, preštampano iz Lista biskupije 1939, Split, 1941, str. 64.)

¹⁴ Eitelberger von Edelberg, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens, Wien, 1884, str. 238.

¹⁵ Jackson T. G., Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford, 1887, II, str. 144-145.

¹⁶ Dyggve E., Dalmatinske centralbygninger i plan og opbygning, Tidskrift för Konstvetenskap, XVII, 1-2, Lund, 1933, str. 8.

¹⁷ »Ejnar Dyggve-arhiv Split«, Dy-99 B, C.

Područje iskapanja ograđuje s istočne i sjeverne strane zid župskog vrta (u stvari zid nezavršene kuće, započete sredinom prošlog stoljeća) na jugoistočnom uglu trga; s južne strane sama župska zgrada, a sa zapadne strane crkva sv. Sebastijana s tornjem starog gradskog sata. Veći dio tog terena zapremao je sam vrt; jedino je južni dio terena bio popločan kamenim pločnikom u čitavoj dužini od vrata vrta na istočnom zidu do apside crkve sv. Barbare koja prema zapadu zatvara uski usjek između župske zgrade i apside crkve sv. Sebastijana. Vrt je bio zasaden raznovrsnom vegetacijom (sl. 2): palmama (od kojih su dvije veće prelazile visinu zida), bršljanom koji je svoje krošnje nadvio nad sjevernim i istočnim ogradnim zidom i raznovrsnim niskim biljem.¹⁸ Osim bršljana koji je usađen uz sjeveroistočni ugao bilo je potrebno radi iskapanja ukloniti svu ostalu vegetaciju.

Prije sistematskog zahvata izvršena su sondažna istraživanja na dva suprotna položaja: uz crkvu sv. Sebastijana i uz istočni zid da bi se dobio uvid u stratigrafiju terena i ispitao stepen sačuvanosti spomenika. U prvoj sondi, započetoj na pretpostavljenom položaju zapadne apside, pronađen je već 0.20 m od gornje površine, tj. pod slojem zemlje, sloj nasipa pretežno od maltera i manjih krševa, a u prosječnoj dubini od 0.25 m. Uklanjanjem tog nasipa pojavio se zid crkve, i to najprije na spojnom pilonu u kojem se spajaju zapadna i jugozapadna apsida. Kopanjem u dubinu došlo se do nivoa izvornog pločnika, dokazanog vrlo jasnom crtom koja dijeli gornji ožbukani od donjeg neožbukaniog dijela zida. Na jednom mjestu pronađen je uz zid i ostatak samog pločnika. Ispod te razine zid je nastavljen istim načinom gradnje još za 0.20 m na kojoj razini je pronađen temeljni poriz, 6 cm istaknut od lica zida. U nasipu ispod razine pločnika nađeno je mnoštvo ulomaka antičke keramike.

Drugom sondom na istočnoj strani otkriven je dio istočne apside, i to uz jugoistočni pilon (sl. 3). Sonda je dala isti stratigrafski presjek (zemlja, nasip, zid), uključujući i konstataciju razine pločnika ali za oko 15 cm višu od one u zapadnoj apsidi i nalaz temeljnog poriza. Nasip ispod razine pločnika pokazao je isti sastav s fragmentima antičke keramike. Nešto mekši nasip u većoj dubini (sloj vlažne zemlje i pijeska) omogućio je da se u ovoj sondi nastavi dubljim kopanjem. Tako je skoro po sredini apside dubina sonde dosegla 1.80 m ispod gornje razine terena, ali je tamo već visina vode onemogućila dublje kopanje. U čitavoj otkopanoj visini kontinuirano je tekao temeljni zid šesteroapsidne crkvice. Presjek kroz sondu s tačnom oznakom slojeva prikazan je na tabli III.

Rezultati postignuti probnim sondiranjem dali su dovoljno elemenata da se ustanovi mogućnost i potreba sistematskog iskapanja koje je odmah zatim započeto. Skinut je dio pločnika dvora na pretpostavljenom položaju jugozapadne i jugoistočne apside, pa je ubrzo ustanovljen njihov obris. Radi lakšeg pristupa objektu i mogućnosti komunikacije sa župskom zgradom nije odmah bio skinut pločnik nad vanjskim rubom dviju spomenutih apsida tako da je otkriven samo njihov unutarnji obris. U jugozapadnoj apsidi konstatirano

¹⁸ Samo područje prije iskapanja nije imalo historijsko-umjetničkih ili ambijentskih vrijednosti. Zid nedovršene kuće iz 19. st. svojim glomaznim otvorima sasvim je bezvrijedan, a među vegetacijom u vrtu nalazili su se gospodarski objekti kojima nije mjesto u središtu grada.

rana je žbuka u čitavom opsegu do razine koja otkriva položaj prvobitnog pločnika. Ispod razine pločnika ustanovljena su antička spolia.

Južni pylon (na spoju susjednih apsida) nije sačuvao žbuku; pod njim je također pronađen temeljni poriz.

Pločnik je pronađen i u jugoistočnoj apsidi (sl. 4), i to također na razini 15 cm višoj od ustanovljenog pločnika u zapadnoj apsidi. Istočna apsida otkrivena je u svom južnom dijelu dok je srednji dio ostao ispod istočnog ogradnog zida terena tako da nije bio vidljiv u cijelosti ni unutarnji apsidni polukrug. Na otkrivenom dijelu apsida pronašli su se također dijelovi žbuke na površinama iznad razine pločnika koji je u ovom slučaju ostao obilježen i ostacima kamenja vezanim malterom uz zid.

Sjeveroistočna apsida (sl. 5, 6) također je ostala poslije iskapanja djelomično pokrivena sjevernim ogradnim zidom. Ipak, otkopan je gotovo čitav unutarnji polukružni obris i dio vanjskog obrisa. U unutrašnjosti apsida otkriven je dio pločnika na istoj razini pločnika jugoistočne apsida.

Istraživanjem sjevernog pilona također je otkriven temeljni poriz na već ranije ustanovljenoj razini (sl. 7).

Konačno, posljednja otkopana sjeverozapadna apsida bila je u prvom iskapanju također ostala djelomično pokrivena ogradnim zidom, ali je ostao vidljiv čitav unutarnji polukrug. Po sredini je pronađena stepenica kojoj je dno također na razini pločnika; ona vjerovatno predstavlja dio praga vratiju.

Iskapanje unutrašnjosti odvijalo se također od juga prema sjeveru. Nasip je i u srednjem dijelu uglavnom pokazao istu strukturu. U gornjem sloju, pod površinskim slojem zemlje, bio je nasip od sitnijih krševa i maltera, a ispod razine pločnika ulomci antičke keramike. Od arhitektonskih dijelova pronađen je samo ulomak stupića.

Približno u samom središtu nađen je kameni sarkofag, položen u smjeru zapad-istok, između dvaju grubo građenih zidova (sl. 8). Gornji rub sarkofaga nalazi se nešto ispod razine crkvenog pločnika, ali je zidanim stranama naknadno povišen. U unutrašnjosti sarkofaga bilo je mnoštvo ispremiješanih kostiju većeg broja skeleta uz koji su nađeni sitni predmeti (kopče, dugmeta, medaljice) novijeg postanka.

U razdoblju od svibnja do kolovoza 1957. g. iskopano je, dakle, čitavo područje šesteroapsidne crkvice, osim na dijelu zapadne apsida koja je ostala unutar zida crkve sv. Sebastijana i na dijelovima zidova istočne, sjeveroistočne i sjeverozapadne apsida koji su ostali pod ogradnim zidovima vrta.

Iskapanja su dala sve osnovne podatke o ostacima ranosrednjovjekovne crkvice, ali su isto tako pokazala da bi za ispitivanje antičke situacije trebalo poduzeti sistematska iskapanja do veće dubine, što bi s tehničke strane bio vrlo složen zahvat jer se već u našoj najdubljoj sondi pojavila voda nešto preko 1 m ispod razine pločnika. Razumljivo je da se takva istraživanja nisu mogla izvršiti u okviru financijskih i tehničkih mogućnosti našega zahvata, ali se ona mogu poduzeti naknadno.

Iskapanja su pratila arhitektonska i fotografska snimanja koja je vršila ekipa Odjela za povijest graditeljstva Urbanističkog biroa. Arhitektonska snimanja vodila je ing. arh. Mirjana Marasović uz suradnju ing. arh. Mire Bezić, Rajka Valanda, V. Kokana i Davora Radovnikovića. U arheološkim radovima pomagali su tadašnji studenti arheologije D. Bajec i B. Bužančić.

Ispitivanje odnosa sa crkvom sv. Sebastijana

Pošto je snimkom otkopanih ostataka ustanovljen položaj crkve sv. Marije u odnosu na crkvu sv. Sebastijana, prišlo se ispitivanju međusobnog građevinskog odnosa dviju zgrada.

Najvažnije mjesto za ispitivanja tih odnosa svakako je zapadna apsida šesterolisne crkvice. Po načinu na koji je zid crkve sv. Sebastijana presjekao veći dio zapadne apsise crkve sv. Marije moglo se očekivati da će se u samoj debljini tog kasnijeg zida naći sama apsida starije građevine. Zato se odmah prišlo skidanju žbuke po sredini južnog zida crkve sv. Sebastijana. Ubrzo su otkriveni vrlo jasni obrisi zida apsise koji se vertikalno produžuju znatno iznad najveće sačuvane visine ostalog dijela crkvice. Taj nalaz pojačao je nadu da bi se iskapanjem u dubini samoga zida mogla otkriti manje-više čitava zapadna apsida, što bi bilo od naročite važnosti, kako za poznavanje same građevine, tako i za pitanje njene zaštite odnosno rekonstrukcije. Kako se, međutim, u toj prvoj fazi rada to nije moglo poduzeti, ostavljeno je istraživanje u debljini zida za drugu fazu u toku samog konzervatorskog zahvata, pa se pristupilo istraživanju odnosa dviju susjednih crkava u unutrašnjosti sv. Sebastijana gdje se – upravo na mjestu ulaza u crkvu sv. Marije – nalazi ulomak ukrašen motivima pleterne plastike i jedan stupić s kapitelom također ranosrednjovjekovne dekorativne obrade (sl. 9).

Snimak otkrivene šesteroapsidne crkvice (tabla I) omogućio je da se riješi postanak različitog oblikovanja istočnog zida crkve sv. Sebastijana u njegovu sjevernom i južnom dijelu. Dok, naime, južni dio zida (u kojem se nalaze zazidana vrata prema crkvi sv. Marije) ima debljinu 1.3 m, dotle je sjeverni dio znatno tanji (0.7 m). Na granici tih dvaju različitih dijelova nalazi se kosa, blago zaobljena zidna ploha približno po sredini crkve.¹⁹ Kako je čitava unutrašnjost crkve sv. Sebastijana presvođena bačvastim svodom, to je navedena razlika u rasponu riješena tako da je nad sjevernim dijelom zida prebačen polukružni luk.

Usporedbom položaja dviju crkava ustanovljeno je da je do nejednakosti u debljini zida došlo upravo zbog toga što se pri gradnji crkve sv. Sebastijana djelomično koristio i zid crkve sv. Marije, tačnije njena zapadna apsida. Kosa zaobljena ploha po sredini crkve u stvari je dio vanjskog oblog zida apsise crkve sv. Marije koji je ostao sačuvan i nakon rušenja šesteroapsidne crkvice, i to zahvaljujući okolnosti što je istovremeno i sastavni dio konstrukcije crkve sv. Sebastijana. Ta je konstatacija znatno pridonijela rješavanju razvojnih

¹⁹ C. Fisković koji je 1959. g. pisao o crkvi sv. Marije navodeći uglavnom samo izvore (Firentinčev Sebastijan u Trogiru, Zbornik za umetnostno zgodovino, V/VI, Ljubljana 1959, str. 370-374), spominje ugao njezina zida u crkvi sv. Sebastijana. Po našem mišljenju, međutim, radi se o odsječenom dijelu polukružne apsise, Fisković je objavio i detalj jednog drugog starijeg plana Trogira iz 19. st. u kojem je ucrтана šesteroapsidna crkva. U tom planu os crkve nije tačno postavljena jer u unutrašnjost crkve sv. Sebastijana zadire samo jedna apsida predromaničke građevine, a ne dvije, kako je tamo (a donekle i u planu iz 1830. g.) naznačeno.

faza čitavog sklopa crkve sv. Marije. Ona je istovremeno pružila novu potvrdu u zaključku da bi istraživanjem unutar samog istočnog zida crkve sv. Sebastijana trebalo da bude u većem dijelu sačuvana apsida ranosrednjovjekovne crkve.

Istraživanje 1959. g.

Nakon studije konzervacije i izrade projekta obnove u toku 1958. g. započeti su siječnja 1959. g. radovi na učvršćenju i djelomičnoj rekonstrukciji crkvenih ostataka.²⁰ Tom prilikom izvršen je i onaj dio istraživanja koji se nije mogao ranije izvršiti.

U nastavku skidanja žbuke na mjestu gdje je zid crkve sv. Sebastijana presjekao ostatke crkve sv. Marije pokazale su se na sjevernoj i južnoj strani i u većoj visini dvije vrlo jasne linije koje dijele zid apsida od naknadne ispune po sredini. Oko 3 m iznad razine crkvenog pločnika te linije nisu bile više izrazite, te su se sve više gubile u kompaktnom vezu s ispunom po sredini. (sl. 11) U samoj ispuni zapaženi su neki obrađeni fragmenti, upotrijebljeni kao obična građa. Osim većeg komada kamena pri dnu na kojem je u izbočenom reljefu lik konja, a u udubljenom reljefu lik čovjeka, (sl. 10, 11) izrađeni na način plastike srednjovjekovnih stečaka, ustanovljen je veći mramorni ulomak glatko isklesan, manji ulomak dovratnika s ugaonim stupićem, dio profiliranog vijenca i ulomak antičke stele.

Istraživanja u samoj debljini zida ubrzo su pokazala da se radi zaista o dobro sačuvanoj zapadnoj apsidi koja je unutar zida crkve sv. Sebastijana ostala u potpunosti pošteđena od rušenja. Skidanjem zidane ispune pokazalo se da je samo njezin vanjski sloj vezan u malteru dok je unutarnji prostor do polukružnog zida apsida samo u suho popunjen sitnim komadima kamenja i otpacima maltera. Uskoro je otkriven čitav prostor apsida koji je bio ostao unutar zida, sačuvan sve do svoda iznad vijenca (sl. 12, 14). Kako je otkrivanje išlo odozgo prema dolje, to se pojavio najprije svod, pa vijenac kose profilacije, zatim polukružna luneta uokvirena rasteretnim lukom i ispod nje vrata zazidana prema crkvi sv. Sebastijana. Na dnu vrata bili su ostaci jednog naknadnog pločnika ispod razine poda crkve sv. Sebastijana, zatim dvije opekane zidane stepenice prema pločniku crkve sv. Marije i konačno dio izvornog pločnika crkve.

Istraživanja su također dopunjena i na ostalim mjestima gdje se 1957. g. nije moglo kopati. Uklonjen je potpuno pločnik dvorišta nad prekrivenim dijelovima jugozapadne i jugoistočne apsida, pa su se s južne strane u potpunosti pokazali obrisi crkve. Skidanjem slojeva istočnog ogradnog zida otkriven je čitav unutarnji polukrug istočne apsida. Konačno, u toku samih konzervatorskih radova pronađen je i čitav obris sjeverozapadne apsida (sl. 13). Time je u stvari završeno istraživanje ranosrednjovjekovne crkvice.²¹

²⁰ Projekt zaštite i obnove izradio je J. Marasović

²¹ Neistražen je ostao jedino zid oko zapadnih vrata crkvice koji će se moći ispitati tek u momentu spajanja s crkvom sv. Sebastijana, tj. u zadnjoj fazi konzervatorskih radova, kako je to predviđeno planom obnove. Ta istraživanja važna su utoliko što će rasvjetliti pitanje porijekla vrata i srednjovjekovnih dogradnji na zapadnoj strani uopće.

III OPIS OSTATAKA CRKVE SV. MARIJE

Tlocrtni oblik, dimenzije i orijentacija

Crkva sv. Marije ima u tlocrtu oblik šesterolista s najvećim vanjskim promjerom 11 m. Oko okrugle osnove koja je prilično pravilna nižu se šest polukružnih apsida. Unutarnji promjer kružne osnove iznosi 6 m, a prosječni unutarnji promjer apsida 2.60 m (tabla I).

Debljina zidova (0.7 m) jednolična je u čitavom opsegu. Na spoju dviju susjednih apsida prosječna debljina zida iznosi 0.6 m. Apside su uglavnom istih dimenzija i prilično pravilnog oblika koji čak prelazi polukrug i približava se potkovi (sl. 8).

Ulaz u crkvu bio je u zapadnoj apsidi, a prezbiterij u istočnom dijelu crkve. Orijehtacija je prema tome pravilna; uzdužna crkvena os, koja prolazi kroz sredinu zapadne i istočne apsida gotovo se poklapa s idealnim pravcem zapad-istok.

Način zidanja

Kao i druge starohrvatske ranosrednjovjekovne građevine crkva sv. Marije zidana je rustičnom tehnikom priklesanih lomljenaca, položenih u nepravilnim slojevima među obilat malter uobičajene strukture kreča i pijeska. Lomljenci su ipak nešto bolje priklesani nego kod većine ranosrednjovjekovnih građevina, pretežno su duguljastog oblika, pomiješani mjestimice s obrađenim klesancima, naročito na veznim dijelovima pilona između apsida. Takvi veznjaci zapremaju često i čitavu širinu pilona (sl. 7). Među bolje obrađenim komadima u temeljnom dijelu zida ima i poneka antička spolija.

Crkva je vrlo duboko temeljena vjerojatno radi specifičnog tla koje dopušta znatnija ulijeganja. Iz istog razloga su i temelji brižljivo rađeni; načinom gradnje gotovo da se ne razlikuju od zida iznad pločnika. Temeljna stopa izrazita je naročito pod pilonima gdje je i opterećenje najveće, a nalazi se prosječno 30 cm ispod donje razine pločnika.

Unutrašnje zidne plohe bile su ožbukane. Manja područja žbuke ustanovljena su na svim apsidama, a zapadna apsida ostala je u cijelosti ožbukana (sl. 12), uključujući i dio sačuvanog svoda.

Na vanjskim površinama zapaženi su manji dijelovi žbuke.

Pločnik

U unutrašnjosti crkve zapažene su tri podne razine (tabla II): najniža je ustanovljena samo u zapadnoj polovini crkve, i to u zapadnoj apsidi gdje su pronađeni veći ostaci pločnika i u sjeverozapadnoj i jugozapadnoj apsidi gdje su nađeni manji ostaci ili samo tragovi. Pločnik u zapadnoj apsidi izrađen je od većih kamenih ploča debljine preko 10 cm, dobro građenih i pravilno poredanih. U sjeverozapadnoj apsidi ostatak pločnika nalazi se neposredno uza zid dok je u jugozapadnoj apsidi ustanovljena njegova razina na temelju granične linije žbuke.

Druga razina pločnika nalazi se u istočnoj polovini crkve, a pripada prezbiteriju. Povišena je nad pločnikom zapadne polovine crkve za približno 15

cm. Pločnik u sjeveroistočnoj apsidi sastoji se od dviju povezanih ploča (sl. 5), dobro klesarski obrađenih, debljine do 20 cm, položenih vrlo pravilno u sjevernoj polovini apsidnog prostora. Pri kraju južne ploče udubljen je za 2 cm u pločniku krug promjera 30 cm koji označuje položaj stupa jednog oltarnog stola (sl. 6). Po sredini kruga je dublja kvadratična udubina; u njoj su nađeni ostaci olova kojim je bez sumnje baza stupa bila pričvršćena uz pločnik. U jugoistočnoj apsidi pločnik zaprema veću površinu apsidnog prostora; sastoji se od pravokutnih i trokutastih ploča u kojima se nalaze dvije udubine kvadratičnog oblika. Istočna udubina kojoj su stranice 34 cm pokazuje položaj jednog oltarnog stupa četvrtastog presjeka dok je zapadna udubina skoro istih dimenzija, ali usječena kroz čitavu debljinu pločnika (15 cm). Položaj pločnika u istočnoj apsidi utvrđen je po graničnoj liniji žbuke i po ostacima manjih komada kamenja koji su ostali vezani malterom uz zid (kamenja ispunjena između samog pločnika i zida). Ti ostaci nalaze se na razini pronadenih komada pločnika u ostalim dvjema apsidama istočne polovine crkve.

Treća podna razina pronađena je u zapadnoj apsidi neposredno pod pragom zazidanih vrata prema crkvi sv. Sebastijana. Neposredno uz ta vrata našlo se nekoliko manjih kvadratičnih ploča pločnika koji je bio temeljen na nasipu zemlje i urušenog materijala iznad prvobitnog pločnika. Nekoliko manjih ploča našlo se i uz južnu stranu apside.

Na temelju odnosa pločnika i zidova crkve, a uzevši u obzir pojedine visinske odnose navedenih niveleta, izlazi da prva i druga razina pripadaju prvobitnom crkvenom pločniku, i to prva, u zapadnom dijelu crkve, prostoru za vjernike, a druga, u istočnom dijelu crkve, prezbiteriju. Njihova međusobna visinska razlika od približno 15 cm upravo odgovara uobičajenom povišenju prostora prezbiterija. Treća razina, za 46 cm iznad prvobitnog pločnika u zapadnoj apsidi, pripada jednoj kasnijoj fazi, a poklapa se s razinom romaničkih vrata u zapadnoj apsidi i s razinom poda crkve sv. Sebastijana.

Sarkofag, pronađen po sredini crkve, vezan je uz prvu i uz treću razinu. Postavljen je naime ispod poda prvobitne crkve, niži od izvornog pločnika upravo za debljinu ploče (14 cm), što znači da je njegova pokrivnica – kako je to uobičajeno – bila sastavni dio pločnika. Približno za jednu svoju visinu sarkofag je naknadno povišen rustično zidanim stranama, vezanim u malteru i ožbukanim samo s unutarnje strane. Kako vanjske strane tog povišenog zida nisu uopće ravne ni obrađene, to izlazi da je u drugoj fazi čitav povišeni sarkofag bio ispod razine poda. Visina povišenog dijela sarkofaga izjednačuje se s trećom podnom razinom, tj. niveletom pod pragom novijih vrata prema crkvi sv. Sebastijana.

Otvori

Kako je sredinom prošlog stoljeća crkva sv. Marije bila skoro sve do pločnika porušena, to je razumljivo da nije ostalo ni traga, bilo položaju, bilo oblicima crkvenih prozora. Od otvora poznat je, prema tome, jedino ulaz na zapadnoj apsidi. Vanjska strana tog ulaza bila je i ranije vidljiva iz unutrašnjosti crkve sv. Sebastijana, ali je potpuni oblik vrata došao do izražaj tek otkrivanjem zapadne apside (tabla II).

S vanjske strane (tj. prema unutrašnjosti crkve sv. Sebastijana, sl. 9) vrata su jednostavnog pravokutnog oblika, bez donjeg praga, do samog poda crkve koji je za oko 20 cm čak iznad najviše podne razine crkve sv. Marije. Dovratnici su od klesanih komada različite širine, a za ravni nadvratnik upotrebljen je pilastar oltarne ograde, ukrašen pleternom plastikom (v. opis arhitektonskih dijelova, pod br. 4). Iznad nadvratnika s lijeve strane opažaju se ostaci zidanog polukružnog rasteretnog luka. Desno od vrata uzidan je stup s kapitelom (opisan pod br. 5), pod većim komadom kamena koji izgleda otučeni impost (tabla III).

S unutrašnje strane su vrata – zbog niže razine pločnika – znatno viša. Prag je 66 cm iznad razine pločnika. Pravokutni svijetli otvor (danas zazidan) ima ove dimenzije: visina 2,11 m, širina 1,00 m. Iznad nadvratnika (kojemu se ovdje vidi stražnja strana) jest blago zaobljeni luk.

Dok se s vanjske strane (tj. u unutrašnjosti crkve sv. Sebastijana) tragovi polukružnog rasteretnog luka jedva primjećuju, dotle se unutrašnji polukružni luk i konstrukcija ulaza vrlo jasno razabiraju u unutrašnjosti apside. Za čitav jedan metar povrh nadvratnika nalazi se rasteretni luk polukružnog oblika, izrađen brižljivo klesanim komadima na način ranoromaničkog graditeljstva. Ukupna visina luka od praga vrata iznosi 3,15 m, a od donjeg pločnika crkve 3,81 m. Za objašnjenje nastanka ulaza važno je napomenuti da se vertikalna os gornjeg rasteretnog luka ne poklapa s osi zazidanih vrata, nego je pomaknuta ulijevo.

Ispod lijevog uporišta luka djelomično je otkriven impost, odnosno kapitel koji je toliko zazidan da prije rušenja zida na tom dijelu ne možemo o njegovu obliku ništa poblizje reći.

Uzimajući u obzir odnose visina vrata prema crkvi sv. Marije i prema crkvi sv. Sebastijana i način gradnje i same oblike pojedinih dijelova, dolazimo do zaključka da se ovdje radi o ostacima ulaza iz više različitih vremenskih perioda.

Najkasniji je svakako sam okvir vrata, koji ima nadvratnik izrađen od pilastra oltarne ograde predromaničke crkve, a usklađen je s trećom, tj. najvišom razinom poda crkve sv. Marije (prag 20 cm iznad najgornjeg pločnika).

U pomaknutoj osi nalazio se ulaz koji pripada jednoj starijoj fazi, a mogli bismo ga na temelju oblika luka svrstati u romaničko razdoblje. Visina rasteretnog luka znatno prelazi visinu kasnijeg otvora, ali se dno vjerojatno izjednačuje s novijim vratima. Upravo tako možemo tumačiti i dvije stepenice (od kojih je samo jedna ostala sačuvana), zidane od opeke i maltera kojima se silazilo do izvornog pločnika.

Treću, najstariju fazu ulaza možemo zasada samo naslutiti. Kada se u zadnjoj dionici restauratorskog zahvata otvori zazidani ulaz prema crkvi sv. Sebastijana i tom prilikom ispita struktura samoga zida, zacijelo će i to pitanje biti rasvijetljeno. Zasada se ograničavamo na pretpostavku da su najstarija vrata kojima možda pripada i stup na vanjskoj strani pripadala ranosrednjovjekovnoj crkvi. Ona su bila na istom položaju ranoromaničkih vrata, ali u punoj debljini zida i na nižoj razini.

Svod

Jedini ostatak svoda crkve sv. Marije nalazi se u zapadnoj apsidi. Počinje nad vijencem koji teče oko čitave apsida, 3,36 m nad razinom prvobitnog pločnika, malo iznad rasteretnog luka ulaza. Ulomak vijenca koji je pronađen u zidnoj ispuni (v. opis arhitektonskih dijelova pod br. 6), bio je po svoj prilici uzidan na onom dijelu apsida koji je – ostavši izvan linije crkve sv. Sebastijana – bio porušen.

Sam svod građen je manjim priklesanim komadima kamenja. Način gradnje svoda nije se pobliže utvrdio jer se nije uopće skidao obložni sloj žbuke. Najveća sačuvana visina zida svoda nad razinom prvobitnog pločnika iznosi 6,43 m. To je ujedno najveća sačuvana visina čitave crkvice.

Arhitektonski dijelovi i nalazi iz ranosrednjovjekovne crkve

1. Sarkofag po sredini crkve izrađen je od bijelog vapnenca. Klesarski je dobro obraden na svim stranama. Njegova dužina iznosi 1,78 m, širina 0,5 m, a dubina 0,5 m. Debljina stranica je 7 cm.

Prilikom iskapanja pronađena su samo dva ulomka koji pripadaju prvobitnoj crkvi:

2. Ulomak stupića od bijelog vapnenca, okruglog presjeka, promjera 12 cm, sačuvan u visini od 22 cm. Pronađen je u nasipu tačno po sredini crkve, a pripadao je po svoj prilici stupiću oltarne ograde (tabla III).

3. Ulomak vijenca kosog profila koji se u potpunosti podudara s vijencem sačuvanim in situ na zidu zapadne apsida (tabla III) pronađen je pri dnu zidne ispune kojom je bio zatvoren dio apsida crkve sv. Marije. Dužina sačuvanog ulomka je 0,7 m.

Ranosrednjovjekovni dijelovi, uzidani oko ulaza, najvjerojatnije potječu iz same šesteroapsidne građevine:

4. Pilastar oltarne ograde iz mramora, sada u upotrebi arhitrava vrata (sl. 9). Ukrašen je na dvije strane: na široj strani motivom dvostrukih koncentričnih troprutastih krugova, ispresijecanih dvostrukim trakama; na užoj strani ispresijecanim krugovima. Dužina pilastra: 1,29 m, širina 0,26 m, debljina 0,15 m (tabla III).

5. Stup s kapitelom u jednom komadu, ukupne visine 1,77 m. Kapitel, visine 23 cm, ukrašen je u donjem dijelu listovima, a u gornjem po svoj prilici volutama (ukras, naime, kapitela nije potpuno jasan jer je stup većim dijelom svog opsega uzidan u samom zidu; iz istog razloga možemo znati samo približno promjer stupa koji iznosi oko 15 cm (tabla III).

IV IZVORNI IZGLED

Na tabli I prikazan je tlocrt idejne rekonstrukcije crkve sv. Marije u Trogiru. U usporedbi s tlocrtom sačuvanih ostataka vidimo vrlo malo promjena. Današnji ostaci, dakle, pružaju sve podatke o osnovnom tlocrtnom obliku ove građevine.

Neutvrđen ostaje raspored otvora, vanjska obrada zidnih površina i unutarnji raspored kamenog namještaja.

Od otvora poznat je jedino položaj vrata na zapadnoj apsidi. Razina prvobitnih vrata bila je svakako usklađena s niveletom najnižeg pločnika.²² Ukoliko se ustanovi da stup s vanjske strane zaista pripada prvoj fazi crkve, imali bismo zanimljiv primjer portala u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi.

Položaj prozorskih otvora nije nam poznat jer su ostaci zida iznad pločnika na svim apsidama – osim zapadne – sačuvani znatno ispod normalne visine prozora. Kod ostalih objekata istog tipa prozori se nalaze obično na istočnoj strani (na srednjoj apsidi ili na svima trima apsidama istočne polovine crkve), pa bismo tamo mogli pretpostaviti i otvore crkve sv. Marije.

O raščlanjenosti vanjskih zidnih ploha također – rekli smo – nemamo nikakvih podataka jer su na vanjskim stranama zidovi toliko nisko sačuvani da se o tome ne može stvoriti siguran zaključak.

U pogledu rasporeda kamenog namještaja znamo jedino za položaj dvaju oltarnih stolova u jugoistočnoj i sjeveroistočnoj apsidi. U jugoistočnoj apsidi su dvije četvrtaste udubine koje otkrivaju položaj dvaju oltarnih stupova (možda i ne iz istog razdoblja), a u sjeveroistočnoj apsidi je jedna okrugla udubina stupa menze oltara ili nekog stola za odlaganje. Glavni oltar sigurno je bio u istočnoj apsidi, ali o njemu nemamo nikakvih tragova ni drugih podataka.

Granica povišenog pločnika prezbiterija nalazila se ili po sredini crkve između dva suprotna pilena, kao u većini slučajeva crkava ovog tipa, ili po sredini sjeverozapadne i jugozapadne apsida.²³

Zahvaljujući opisu crkve iz 1833. g., poznat nam je i svodovni sistem ove građevine što inače predstavlja najvažnije pitanje idejne rekonstrukcije.

Kad ne bismo raspolagali podacima o građevini prije rušenja, bili bismo za rekonstrukciju svodova upućeni isključivo na analogna rješenja. U tom slučaju već primjer crkve sv. Trojice, kod koje postoje nesumnjivi tragovi kupole nad centralnim prostorom, naveo bi nas da na isti način predvidimo u idejnom rješenju i svodovni sistem crkve sv. Marije.

Spomenuti opis zaista potvrđuje postojanje takva svodovnog sistema i u trogirskoj crkvi. Tamo se izričito spominje pet kupola oko središnje kupole.

Oblike i dimenzije tih polukupolica možemo tačno zamisliti prema sačuvanom svodu u zapadnoj apsidi. Nad vijencem karakteristične kose profilacije (vrlo slične vijencu crkve sv. Trojice u Splitu) počinje polukupolasti svod. Vijenac je bez sumnje tekao po čitavoj unutrašnjosti, kao što je slučaj i kod drugih primjera centralnih građevina iste epohe.

Kupola je, sudeći po analognim slučajevima, počinjala također nad vijencem, odnosno neposredno nad svodovima apsida. Bila je uklopljena u tamburu, a pokrivena po svoj prilici – kao i apsida – čunjastim krovom od kamenih ploča. Takav je bio slučaj u crkvi sv. Trojice u Splitu, po uzoru koje treba da u osnovnim crtama predstavimo i izvorni izgled trogirске crkve sv. Marije.

²² Prag je mogao biti i nešto povišen, kao što je slučaj kod sv. Barbare gdje je razlika između praga i pločnika 30 cm.

²³ U tom slučaju zapadni dio pločnika u jugoistočnoj apsidi bio bi naknadno dodan, što izgleda moguće s obzirom na način da koji su ploče postavljene.

Crkva sv. Marije u Trogiru jedna je od sedam dosada utvrđenih građevina šesteroapsidnog tlocrta, sagrađenih u Dalmaciji u doba ranog srednjeg vijeka. Ostalih šest crkava ovako su geografski raspoređene od sjevera prema jugu:

1. U Zadru, nedaleko južnih vrata Stomorice otkriveni su i djelomično istraženi od Čalginja, Bianchija²⁴ i Smirića²⁵ 1883–4 g. ostaci crkvice koja je donedavno bila poznata isključivo pod imenom sv. Ursule. Nakon sedamdesetak godina izvršio je reviziju iskopina I. Petricioli koji je iznio mišljenje da je crkva bila posvećena sv. Mariji.²⁶ Zgrada donekle odstupa od čistog šesterolisnog tlocrta utoliko što zapadna apsida ima pravokutni, a ne polukružni oblik. Konstrukcije sjeverno i zapadno od te apside predstavljaju naknadne dodatke.

2. Obradujući najstariju maketu Zadra iz sredine 16. st. koja se čuva u Museu storico navale u Veneciji, primijetio je I. Petricioli u njenu krajnjem istočnom dijelu, a u predjelu Kolovara, sjeverno od renesansne fontane, ostatke još jedne šesteroapsidne građevine.²⁷ Obilaskom položaja zajedno s Petriciolijem, pronašli smo ulomak ukrašen pleternom plastikom koji je vjerovatno pripadao crkvi. Sondažnim iskapanjem 1958. g. nisu otkriveni arhitektonski ostaci,²⁸ ali oblik, zabilježen u inače preciznoj maketi grada, dokazuje da se, izvan svake sumnje, radi o drugoj zadarskoj crkvi šesteroapsidnog tlocrta.

3. U Pridrazi kraj Novigrada otkrio je S. Gunjača 1940. g. ostatke šesteroapsidne crkvice za koju je ustanovio – po nazivu lokaliteta i po fragmentima natpisa crkvenog namještaja – da je bila posvećena sv. Mihovilu.²⁹ Crkva se nalazi uz jedan građevni kompleks, na zapadnoj strani dograđen joj je narteks. Rezultati se podrobno objavljuju upravo u ovom časopisu pred ovom radnjom.

4. Nedaleko Pridrage, u selu Kašić kod Smilčića, otkrio je S. Gunjača na lokalitetu »Mastirine« ostatke još jedne šesteroapsidne crkve istog oblika i dimenzija.³⁰ I ta je crkva vezana uz građevni kompleks koji je istražen u toku arheološke kampanje 1955. g. I u tom slučaju na zapadnoj strani naknadno je dograđen narteks.

5. S. Gunjača je 1947–8. g. otkrio u selu Brnazima kod Sinja također jednu crkvicu šesteroapsidnog tlocrta.³¹ Građevina se nalazi na lokalitetu Mijoljači pa je očito da se i ovdje radi o crkvi posvećenju sv. Mihovilu koji se indi-

²⁴ Bianchi C. F., *Antichità romane e medioevali di Zara, Zadar, 1883*, str. 33–34.

²⁵ *Mitteilungen der k. k. Central-comission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale*, IX, Wien, 1883, CLXI.

²⁶ Petricioli I., *Neki predromanički spomenici Zadra i okolice u svijetlu najnovijih istraživanja*, Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru, II, 1956–7, Zadar, 1958, str. 56.

²⁷ Petricioli I., *Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije*, Zbornik Instituta za hist. nauke u Zadru, II, 1956–7, Zadar, 1958, str. 101.

²⁸ Petricioli I., *Neki predromanički spomenici Zadra i okolice*, op. cit. str. 63.

²⁹ Gunjača S., *Kratak osvrt na rad i prilike muzeja u Kninu, Starohrvatska prosvjeta III s.*, 3, Zagreb, 1953, str. 189–190.

³⁰ Gunjača S., *Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Starohrv. prosvjeta, III s.* – 7, Zagreb, 1960, str. 207–271.

³¹ Gunjača S., *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrv. prosvjeta, III s.* 4, Zagreb, 1955, str. 91.

rektno spominje na fragmentima natpisa oltarne ograde. Među različitim slojevima sačuvanim samo djelomično, i to u najdonjem temeljnom zidu, Gunjača je utvrdio starohrvatsku crkvicu, dokazavši da je narteks i ovdje nešto kasnije nadodan.³²

6. Crkva sv. Trojice u Splitu, poznata još otkada je Jackson 1887. g. objavio njene prve nacрте i opis,³³ najbolje je sačuvana građevina šesteroapsidnog tlocrta, kojoj zidovi stoje sve do krova. Na crkvi su u više navrata poduzimani istraživački i konzervatorski radovi, a detaljno je proučena 1949–50. g. kada je riješen najsloženiji problem postojanja kupole.³⁴ Sudeći po dekorativnim elementima i slijedu različitih konstrukcija, crkva sv. Trojice sagrađena je oko 8–9 st.

Najsrodniji je objekt ovoj grupi građevina crkvice sagrađena u ranom srednjem vijeku nad selom Ošlje kod Stona. Za razliku od navedenih građevina ta crkvice ima tlocrt u obliku osmerolista koji je ranije bio poznat po dvjema nepotpunim snimcima.³⁵ Nedavno je detaljnije istražena i objelodanjen uz opis novi snimak postojećeg stanja i idejna rekonstrukcija.³⁶

Komparativnim proučavanjem spomenutih građevina dolazi se do zaključka da se one podudaraju u svim onim osnovnim elementima koji su potrebni da bi jednu skupinu objekata u građevnom pogledu mogli proglasiti *tipom*:

- a) *Oblik* je u tlocrtu šesterolist, izvorno bez dodataka. Narteks ustanovljen na zapadnoj strani kod nekih građevina te skupine naknadno je pridodan;
- b) *Dimenzije* od približno 10 m vanjskog promjera i 7 m. unutarnjeg raspona zajedničke su svim objektima. Čak i osmeroapsidna varijanta u Ošlju ne izlazi iz tog prosjeka. Razlika između najmanjeg objekta (Zadar) i najvećeg (Ošlje) iznosi u najvećoj dimenziji svega 1,5 m.;
- c) *Konstruktivni sistem i tehnika gradnje* zajednički su svima objektima. Tri osnovna elementa: kupola, apside i spojni piloni tvore cjelokupni sistem konstrukcije. Kupola je dominantni prostorno-oblikovni i konstruktivni element, podržavaju je dijelovi kružne osnove, tj. spojevi apsida, a i same apside koje u ovom slučaju vrše funkciju kontrafora, kako je to uočio Gunjača.³⁷ Rustična tehnika gradnje ustanovljena je kod svih objekata;
- d) *Dekoratívna obrada vanjštine* s plitkim nišama svojstvena je većem broju spomenika te tipološke grupe (mada je nalazimo široko rasprostranjenu i na objektima drugih tipova);
- e) *Datiranje* ni kod jednog objekta nije tačno određeno, ali se općenito uzevši, radi uvijek o istom predromaničkom razdoblju od 8–11 st.

³² Gunjača S., op. cit.

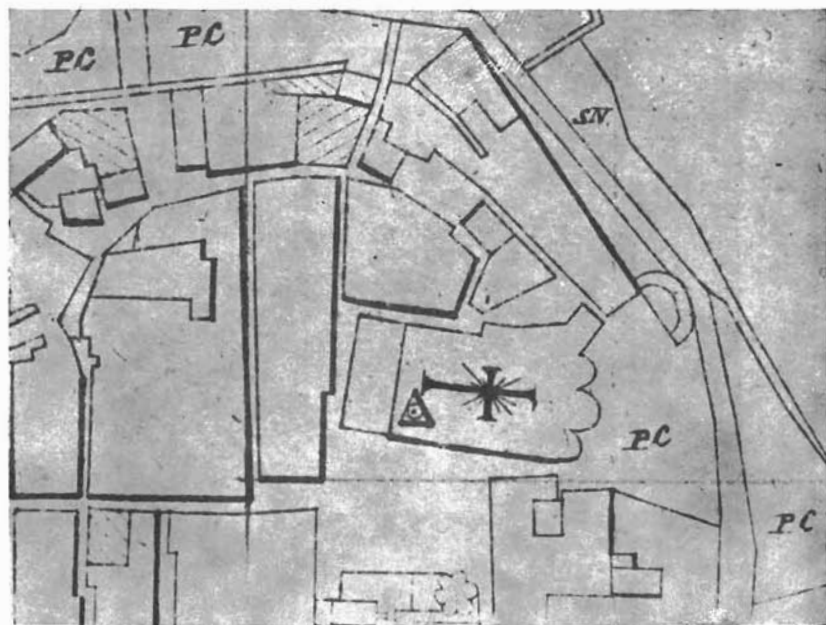
³³ Jackson T. G., op. cit. II, str. 72–74.

³⁴ Istraživanja sam vršio kao suradnik arh. J. Marasovića. Rezultati još nisu objelodanjeni.

³⁵ Sindik I, Dubrovnik i okolica, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 23, Beograd, 1926, str. 30–31, sl. 2. – Bošković Đ. Osnovi srednjevekovne arhitekture, Beograd, 1947, str. 132 (sl. 177 a).

³⁶ Marasović T., Ranosrednjovjekovna crkvice u Ošlju kod Stona, Peristil, II, 1957, str. 85–90.

³⁷ Gunjača S., Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta; III s. sv. 2, Zagreb, 1952, str. 74–75.

Sl. 1. Detalj najstarijeg katastarskog plana Trogira iz 1830. g. Pri dnu slike jasno se razabire šesteroapsidna crkvice

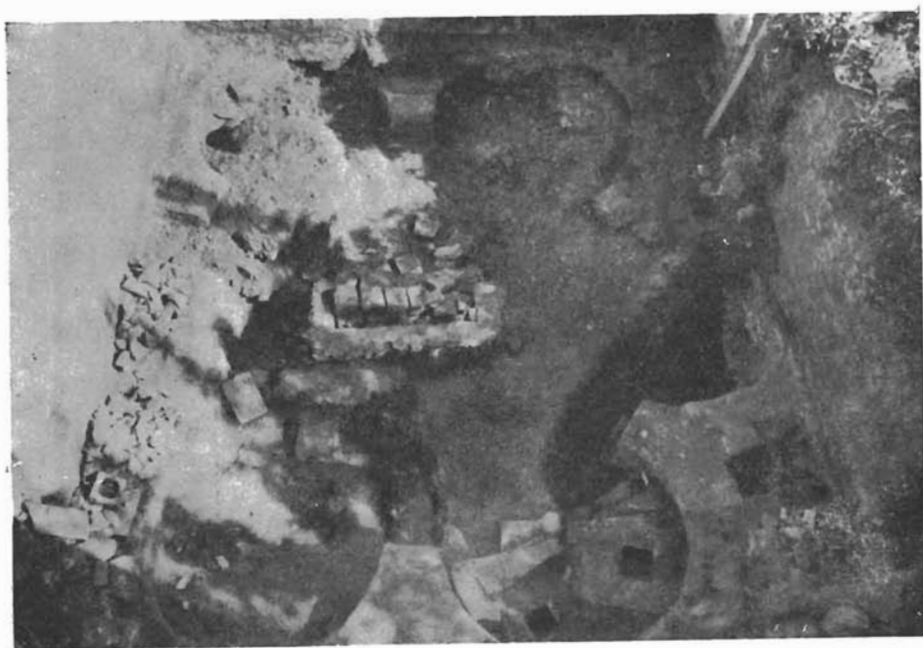
Sl. 2. Vrt župske zgrade prije arheološkog zahvata 1957. g.

*Sl. 3. Jugoistočni pilon i d'io istočne apside crkve sv. Marije
Sl. 4. Jugoistočna apside s ostacima pločnika*

Sl. 5. Sjeveroistočna apsida s ostacima pločnika
Sl. 6. Detalj pločnika sjeveroistočne apside

Sl. 7. Sjeverni pylon

Sl. 8. Pogled na ostatke crkve sv. Marije za vrijeme iskanja 1957. g.

Sl. 9. Vanjska strana ulaza u crkvu sv. Marije, danas u unutrašnjosti crkve sv. Sebastijana,
s uzidanim ostacima ranosrednjovjekovne crkvice
Sl. 10. Kamen s plitkoreliefnim likovima uzidan na južnoj stran' zida crkve sv. Sebastijana
- dio zidane ispune apside crkve sv. Marije

Sl. 11. Otkrivanje obrisa zapadne apside crkve sv. Marije prije istraživanja 1959. g.

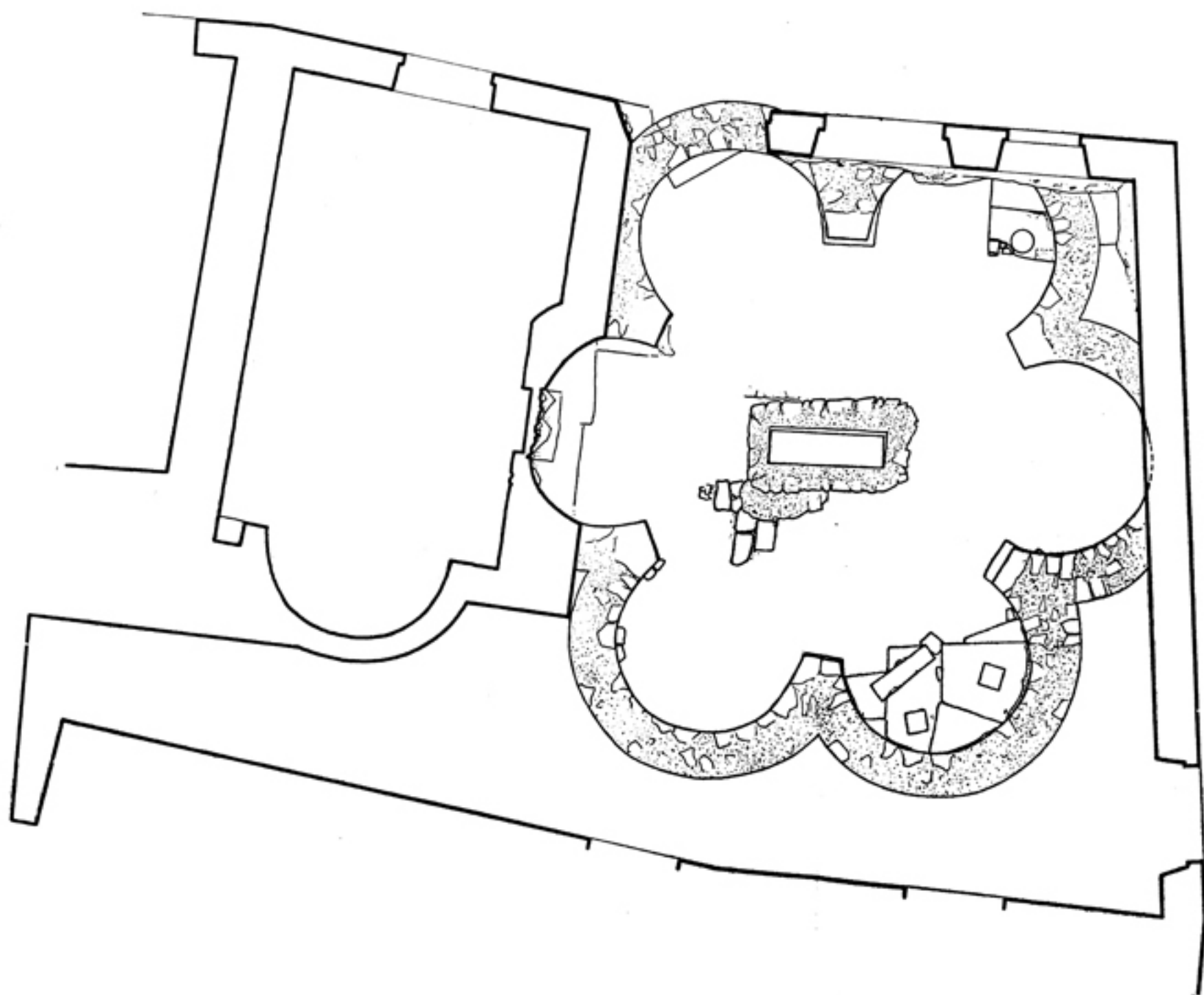
Sl. 12. Zapadna apside crkve sv. Marije nakon otkrivanja 1959. g.

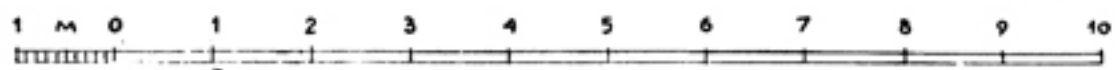
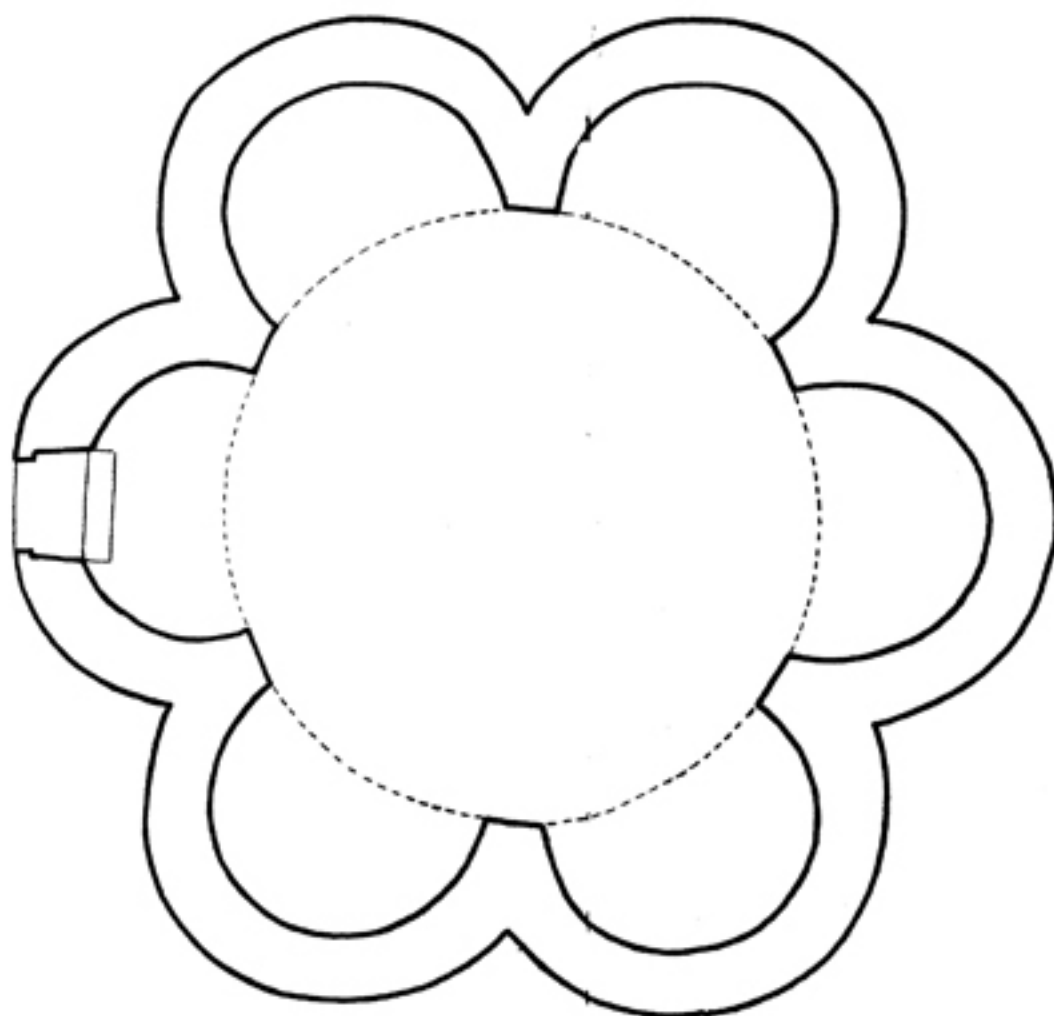
Sl. 13. Konzervacija i djelomična obnova ostataka crkve
sv. Marije

Sl. 14. Dio zida sjeverozapadne apside, otkriven 1959. g. nakon
djelomičnog rušenja ogradnog zida prema trgu

REKONSTRUKCIJA

STUPIĆ

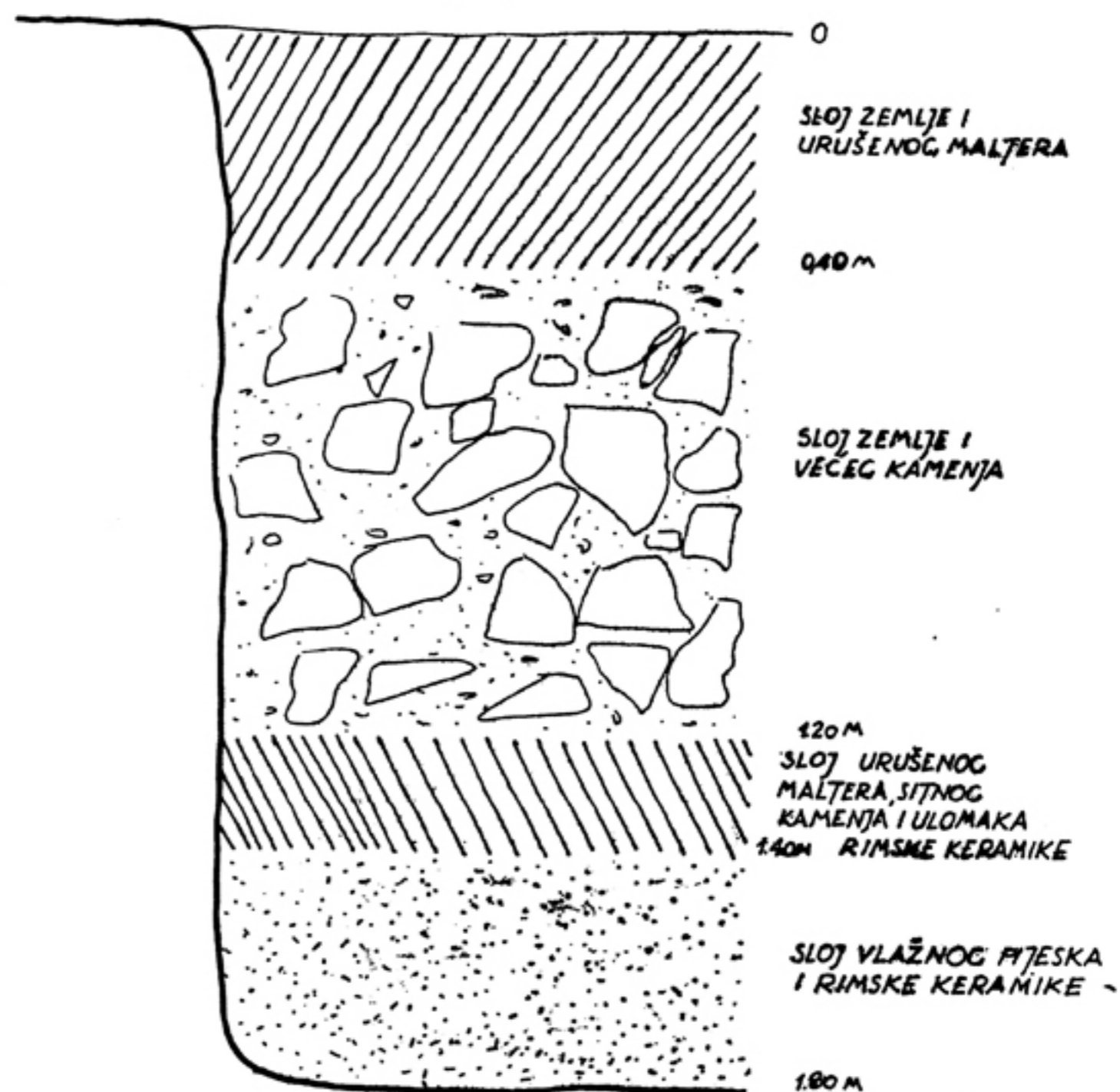
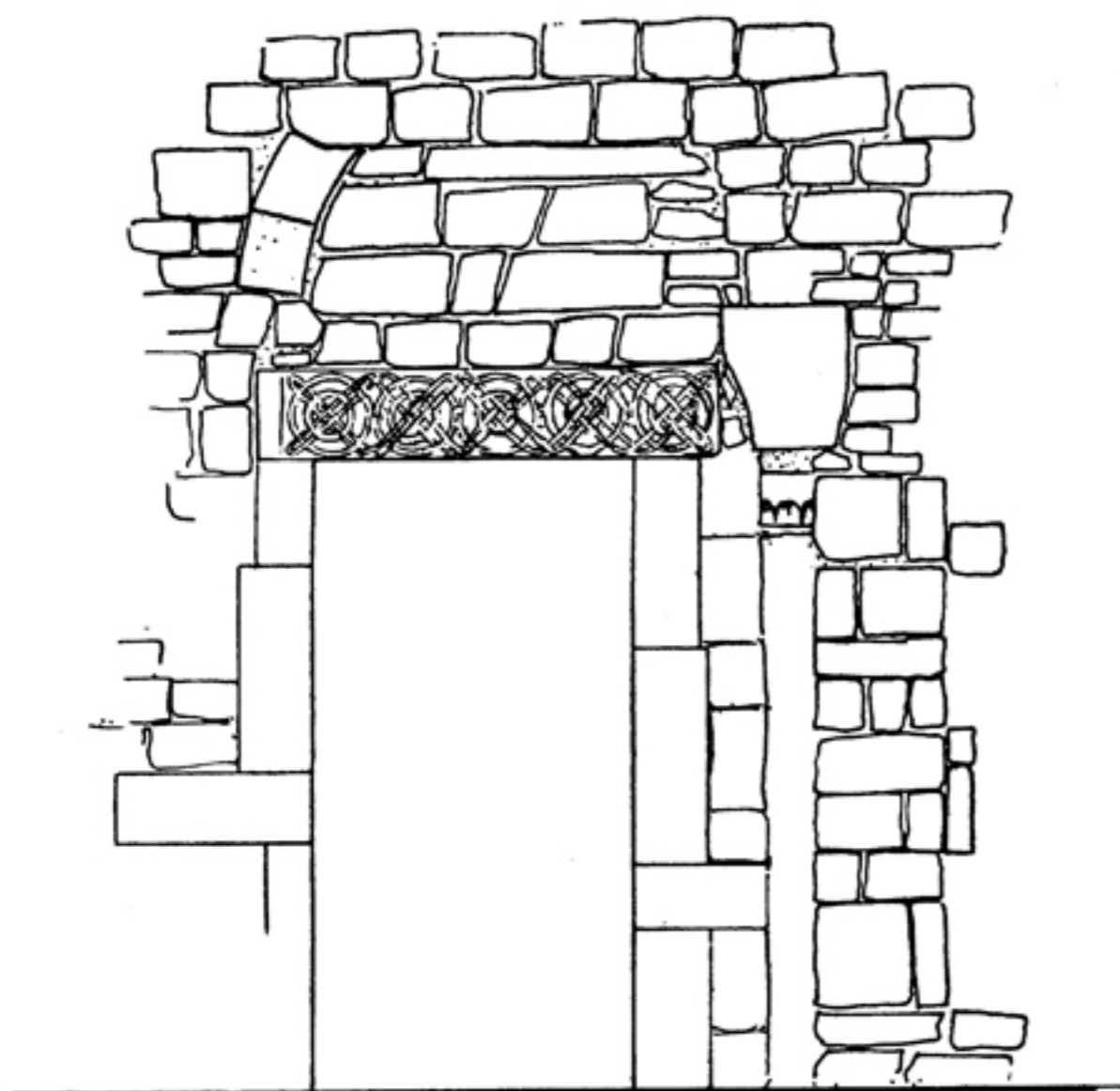

VIJENAC

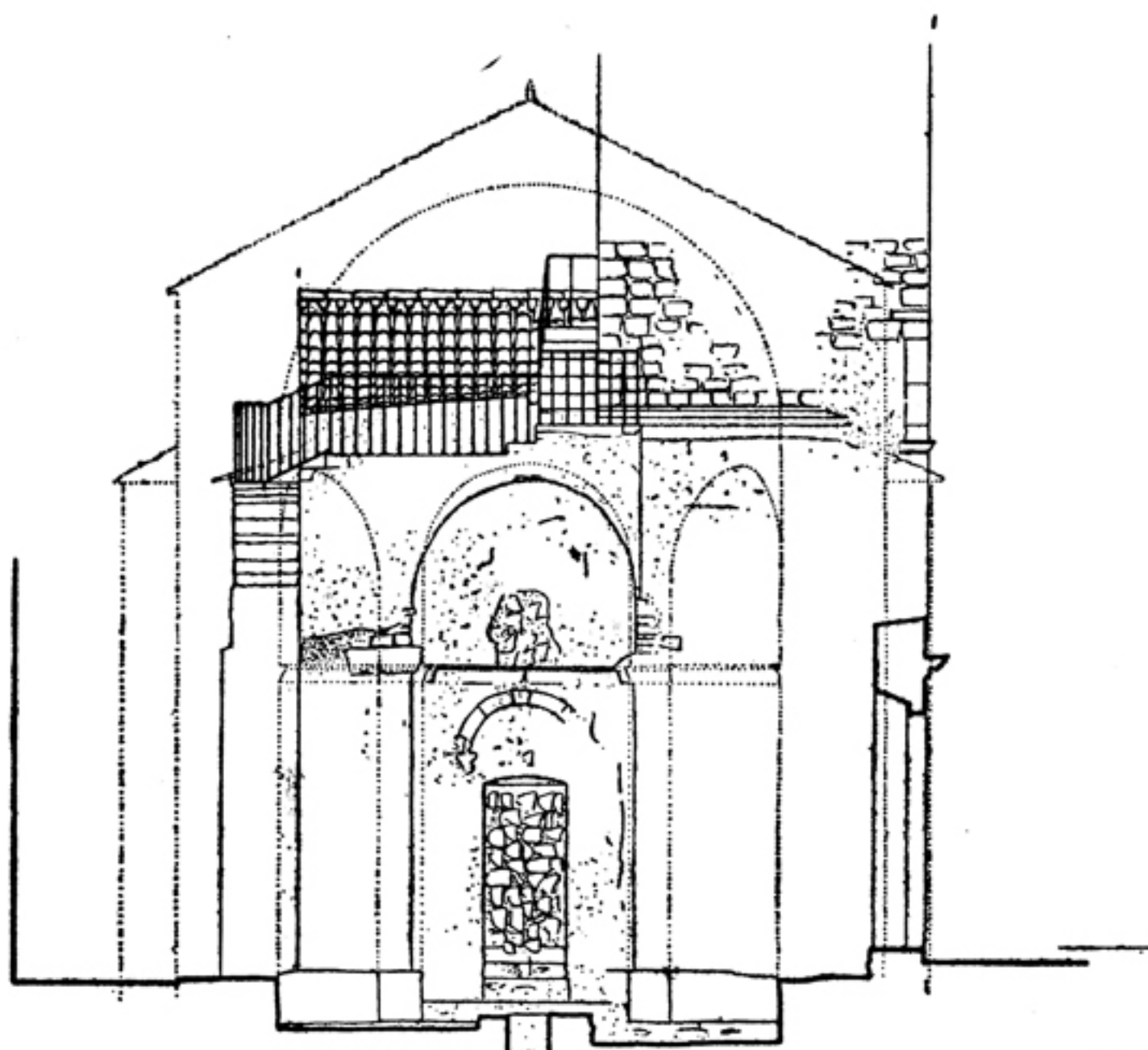
STRATIGRAFSKI PRESJEK SONDE
U ISTOČNOJ APSIDI

ULAZ SA ZAPADNE STRANE

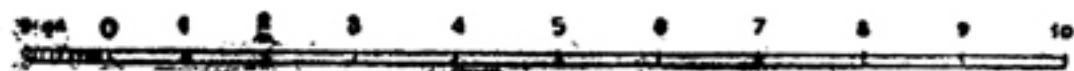
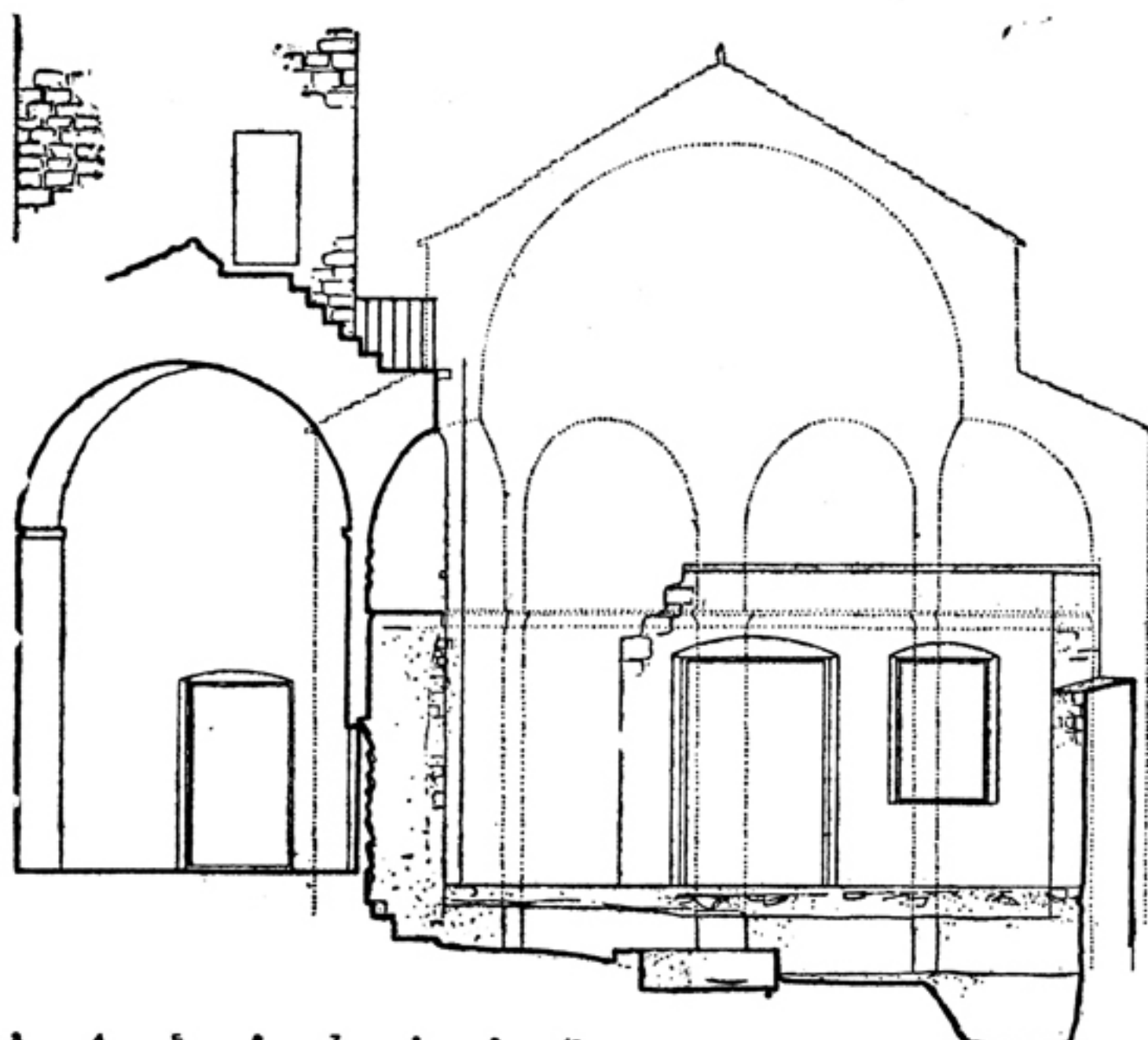

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 CM

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 CM

Presjek Zapad - Istok

Podudaranje navedenih elemenata kod šesteroapsidnih crkva dokazuje da te građevine pripadaju određenom arhitektonskom tipu jasno izraženih tipskih karakteristika. Sagrađene na području srednje i sjeverne Dalmacije u relativno malim međusobnim udaljenostima i istom stilskom razdoblju, te crkve (zapravo mali oratoriji) nisu mogli nastati bez međusobne zavisnosti, kao rezultat spontanog oblikovanja, odnosno invencije svakog graditelja napose. One su, naprotiv, jasan dokaz direktnog preuzimanja i prenošenja oblika u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije.

VI VRIJEME NASTANKA I RAZVITAK

Kako vrijeme gradnje crkve sv. Marije nije određeno nekim dokumentom, a njen najraniji spomen u historijskim izvorima potječe tek iz 13. st., to se datiranje u ovom slučaju isključivo oslanja na elemente koji izlaze iz historijsko-arhitektonske, odnosno arheološke analize.

- a) Po svom obliku crkva sv. Marije pripada određenom arhitektonskom tipu šesterolisnog tlocrta. Sve dosada poznate građevine toga tipa nastale su u predromaničkom razdoblju od 8–11 st.;
- b) Način gradnje priklesanim ili uopće neobrađenim lomljencima u nepravilnim slojevima svojstven je također predromaničkom graditeljstvu do 11. st.;
- c) Gornju granicu određuju romanička vrata u zapadnoj apsidi. Kako ta vrata (po stilskim karakteristikama iz 12. st.) ne izgledaju izvorna, već naknadno adaptirana, imali bismo – ako naknadna istraživanja zapadnog zida to potvrde – i s te strane dokaz da je crkva sagrađena u predromaničkom razdoblju;
- d) Vijenac pronađen u zapadnoj apsidi ima karakterističnu ranosrednjovjekovnu profilaciju, poznatu kod nekoliko crkva ranije predromaničke faze u Dalmaciji (od 8–10. st.);
- e) U tom širokom vremenskom razdoblju ranog srednjeg vijeka jedino nam pilastar oltarne ograde donekle sužava raspon. Pilastar je ukrašen motivima, svojstvenim čistoj »geometrijskoj« fazi predromaničke plastike oko 9–10. st.

Kao i većina naših starih spomenika graditeljstva, crkva sv. Marije imala je od svog postanka do danas nekoliko svojih građevnih faza u kojima je poprimala neke pregradnje.

Zgrada je podignuta u ranom srednjem vijeku vjerojatno na mjestu jednog porušenog antičkog objekta. Već u doba romanike došlo je do preinaka na zapadnoj strani crkve (vrata iz druge faze?), što je, možda, u vezi s portikom koji na položaju današnje crkve sv. Sebastijana spominju stariji pisci. Možda je upravo spoj s dograđenim objektom na zapadnoj strani uvjetovao, zbog povišene razine, i rekonstrukciju zapadnih vrata koja su izrađena u oblicima ranoromaničkog stila. Razlika u razini bit će da je tada izravnana zidanim stepenicama nad originalnim predromaničkim pločnikom.

Koncem 15. st. radio je Nikola Firentinac, majstor koji je u Dalmaciji učvrstio čistu renesansu, na crkvi sv. Sebastijana.³⁸ Po svemu sudeći, čini se da je

³⁸ Fisković C., op. cit.

u doba renesanse izvršena samo adaptacija ranijeg romaničkog objekta koji je dobio pojedine nove elemente (fasadu, apsidu i sl.).

Poslije renesanse došlo je u crkvi do nekih promjena koje kronološki nisu pobliže utvrđene. Vremenski neodređeno ostaje povišenje crkvenog poda na treću razinu i – s time u vezi – nadzidivanje strana sarkofaga.

U prvoj polovini 19. st. crkva sv. Marije bila je gotovo sasvim zapuštena (premda u građevnom pogledu uglavnom još čitava) pa je zbog trošnosti i opasnosti od rušenja došlo do kobne odluke da se crkva poruši. To je i učinjeno sredinom stoljeća. Na mjestu crkve započeta je gradnja stambene kuće koja nije nikada završena. Masivni prizemni zidovi te građevine i danas ograđuju područje ostataka crkve od trga i ulice na istočnoj strani.

Nešto preko stotinu godina stajali su pod zemljom ostaci ranosrednjovjekovne crkvice, a nad njima je stvoren mali vrt župske zgrade. Godine 1957. otkriveni su ostaci ranosrednjovjekovne građevine, sačuvani malo iznad temelja, a 1959. restauratorskim zahvatom podignuti su do prosječne visine 1,5 m zidovi i otkrivena do vrha sačuvana zapadna apside (sl. 14).

Svrha konzervatorskog zahvata bila je – pored zaštite crkvenih ostataka – i djelomično isticanje šesteroapsidnog objekta, kako unutar ograđenog prostora, tako i prema trgu. To tim prije što su, u tom sklopu, ostaci ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u kronološkom nizu prvi spomenik među građevinama različitih stilskih epoha koje u izvanredno skladnoj ambijentalnoj cjelini uokviruju centar srednjovjekovnog Trogira.

U toku tiskanja ovog časopisa dobio sam novi, važan podatak o prvobitnom izgledu crkve sv. Marije u Trogiru. Prof. T. McCormick iz New Yorka poslao mi je fotokopiju crteža trogirskog trga iz XVIII. st. Taj crtež, na kojem se vrlo dobro vidi potpuno sačuvana šesteroapsidna crkva sv. Marije, potvrđuje tačnost osnovnog oblika naše idejne rekonstrukcije i daje dragocijene podatke o detaljima vanjske obrade, otvorima i visini kupole.

S obzirom na važnost tog crteža kako za naučno istraživanje samog spomenika tako i za mogućnost praktičkih radova konzervacije, to ću – s dozvolom prof. McCormicka – u posebnoj radnji obraditi novopronađeni grafički izvor sa stanovišta proučavanja srednjovjekovne građevine.

R é s u m é

FOUILLES A L'ÉGLISE DE SAINTE MARIE DU HAUT MOYEN-ÂGE A TROGIR

En vue de réunir les matériaux pour une étude consacrée aux petites églises préromanes à six absides en Dalmatie, l'auteur de l'article avait entrepris, en 1957-1959, des fouilles dans le jardin du bâtiment paroissial, le long de l'angle sud-ouest de la place principale, à Trogir. A cet endroit, selon les sources historiques, se trouvait l'église à six absides, dédiée à Ste Marie «de platea». Pour cette raison il a réuni dans le premier paragraphe de son travail les données concernant l'église, connues déjà avant son intervention archéologique. Ces données sont les suivantes: documents médiévaux depuis le 13ème siècle; ancien plan de Trogir de 1830 (Fig. 1) où est dessinée la con-

struction à six absides; tradition vivante de l'existence d'un bâtiment rond avec coupoles; vieux écrits parmi lesquels le plus ancien est celui de l'année 1833, une vingtaine d'années avant la démolition de l'église, car il mentionne expressément la grande coupole dépassant les plus petites autour d'elle; et enfin, les données fournies par l'historiographie qui est fondée sur les données fournies par les sources.

Le deuxième paragraphe expose le cours des fouilles. En 1957 ont été effectués d'abord des travaux de sondage qui ont donné de bons résultats: on a découvert le reste des absides est et ouest (Fig. 3), puis on a commencé des travaux systématiques sur toute la superficie, et on a découvert les murs de la construction à six absides dans toute leur dimension (excepté les parties qui ont été recouvertes de murs récents, Fig. 4-10). Une partie importante de l'apside ouest était restée à l'intérieur du mur de l'église voisine, dédiée à St Sébastien. On a commencé alors à dégager la partie qui liait les deux constructions. On a constaté que la partie du mur qui se trouve à l'intérieur de l'église de St Sébastien appartient à l'apside de l'église de Ste Marie et qu'en continuant les fouilles dans l'épaisseur du mur on pourrait découvrir toute l'apside ouest. Cette seconde partie des fouilles a été terminée en 1959 au cours des travaux de conservation. Dans le mur sud de l'église de St Sébastien on a effectivement dégagé presque toute l'apside ouest de l'église de Ste Marie, bien conservée jusqu'à la voute (Fig. 11, 12, 14).

Le troisième paragraphe donne la description des fragments dégagés (Tab. I-II). A sa base, l'église a la forme d'un hexachore, avec le diamètre extérieur le plus grand de 11 m. Six absides semi-circulaires se succèdent autour de la base circulaire, apparente dans les pilons aux jonctions des absides. L'église est bâtie dans la technique rustique en gravillon par couches irrégulières, typique pour l'architecture du haut moyen-âge. Elle a les fondements profonds et solidement construits, par endroit élargis - surtout sous les pilons. Des fragments de pavage ont été trouvés à trois niveaux différents: dans les absides de la moitié ouest de l'église ont été constatés les fragments du pavage primitif, de 15 cm plus bas que le pavage - également primitif - du presbytère, dans la moitié est de l'église. Des fragments de ce pavage ont été conservés dans les absides sud-ouest où les renforcements carrés ou ronds (Fig. 4-6) indiquent la trace très nette des piliers d'autel. Le troisième niveau du sol, dans l'apside ouest, appartient à une phase de construction ultérieure, après la destruction de l'église. L'entrée se trouve au milieu de l'apside ouest, aujourd'hui fermée par un mur. On distingue nettement deux phases de l'entrée: la récente, plus petite et l'ancienne, avec une voussure demi-circulaire caractéristique pour la haute époque romane. Jugeant d'après le rapport des hauteurs et d'après le niveau du sol primitif, l'auteur suppose que l'entrée primitive la plus ancienne se trouvait dans la même position, mais à un niveau un peu plus bas. Dans l'apside ouest ont été conservées in situ la couronne d'un profil préroman en pente caractéristique et une voute faisant demi-coupole jusqu'à une hauteur de 6,43 m.

Tout l'intérieur de cette apside est couvert de crépi, et on a trouvé également des petits fragments de plâtre en d'autres endroits.

Au cours des fouilles les découvertes étaient rares: un sarcophage (dépôt) au milieu de l'église sous le pavage primitif, mais surélevé plus tard; un

fragment de la balustrade de l'autel et un fragment de la couronne. Par contre, du côté intérieur de l'entrée, deux pièces intéressantes ont servis de matériel de construction: un pilastre de la balustrade de l'autel orné de motifs décoratifs en treillis et une colonne ayant pu faire partie du portail.

Le quatrième paragraphe traite l'aspect primitif du monument. Le plan est très clair (Tab.1, en bas), mais le problème de la position et de la forme de l'ouverture des fenêtres, de la position de la balustrade de l'autel et du traitement décoratif de l'extérieur de l'apside n'a pas été élucidé. Le système de construction est également clair grâce à la description datant du siècle dernier, et on peut l'envisager d'après le modèle très semblable de l'église de Ste Trinité à Split, conservée jusqu'au toit. Au-dessus des voutes des six absides, surmontées de demi-coupoles, commençait la coupole centrale, couverte d'un toit conique.

Au cinquième paragraphe il est question de l'appartenance de Ste Marie à un type de construction déterminé, caractéristique pour les territoires de la Dalmatie du nord et de la Dalmatie moyenne, à l'époque du haut moyen-âge. On a énuméré également les autres églises du même type (deux à Zadar, une à Pridraga, à Kašić, à Brnazi, à Split, et une variante à huit absides, très ressemblante, à Ošalj).

Le dernier paragraphe concerne la datation. L'église a certainement dû être construite à l'époque du haut moyen-âge, mais il n'y a pas d'éléments qui permettraient de déterminer plus précisément cette période.

On avait ajouté, du côté est de l'église, probablement à l'époque romane, un bâtiment qu'on avait transformé, à l'époque de la haute renaissance, en l'église de St Sébastien, à laquelle travaillait le maître Nikola Firentinac.